

Проф. др Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

БРИТАНСКИ ПУТОПИСЦИ О ПОЛИМЉУ И ПОТАРЈУ У 19. И НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: У раду се анализира британска путописна литература о подручју Потарја и Полимља током 19. и на почетку 20. века. Иначе, британски путописци су радо посећивали ове просторе Балканског полуострва у поменутом раздобљу који су за просечно обавештене Британце били скоро потпуно непознати. Подаци из њихових извештаја представљају важна сведочанства о географским карактеристикама, политичким, привредним и друштвеним приликама, верској и националној структури становништва Полимља и Потарја у дугом 19. веку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика Британија, Пљевља, Полимље, Потарје, путописци, Стара Херцеговина

Путописна литература у Великој Британији има дубоко укореењу традицију. Колико су тамошњи путописци у првим деценијама 19. века били популарни и уврежени показује податак Бенјамина Колберта, америчког истраживача, који је утврдио да су

између 1813. и 1818. године на британском острву објављена укупно двеста три путописна дела, у просеку тридесет три годишње.¹ Путописна књижевност у Великој Британији постала је једна врста моде, при чему су путописи са Балкана за разлику од осталих делова Европе, како је приметила Марија Тодорова, били далеко најпопуларнији вид књижевног дела. По читаности нашли су се одмах иза романа.²

Путници са британског острва крајем 18. и на почетку 19. века посебно су били заинтересовани за обилазак Балкана који је у то време био тера инкогнита, забит крај и егзотично подручје Истока, а његови народи сматрани дивљим племенима које треба боље упознати и проучити. Поновно отварање Источног питања на почетку 19. века, које се поклопило са избијањем Српске револуције, пробудило је интересовање Енглеза за одлазак на Балкан. Многобројни путописци, авантуристи, трговци, који су током 19. века походили Балканско полуострво, посебно почев од Наполеонових ратова и Бечког конгреса, оставили су драгоцене податке о српском народу и српским земљама које су обилазили, а посебно оне који су се односили на географију, топонимију, ономастику тих подручја или на тамошње политичке и друштвене прилике.

Зачетник интересовања британске јавности за обилазак и проучавање Истока, а у ужем географском и политичком смислу и Балкана у модерном добу био је Хенри Остел, енглески капетан и авантуриста. Он је крајем 16. века, тачније 1585. године, кренуо да

---

¹ B. Colbert, *Bibliography of British Travel Writing 1780–1840. The European Tour 1814–1818 (excluding Britain and Ireland)*, *Cardiff Corvey: reading the Romantic text*, Issue 13 (winter 2004), Cardiff 2004, 10–12.

² M. Todorova, *Imaginarni Balkan*. Beograd 1999, 159.

посети Цариград, седиште Османског царства кога је Ричард Нолс, енглески историчар и преводац, у свом познатом делу *Општа историја Турске (The Generall Historie of the Turks)* објављеном у Лондону 1603. године назвао „Славно Турско царство, трептај данашњег света“.³ Остел је своје драгоцене, додуше штуре податке о Рашкој области и Потарју, оставио у књизи *Путовање преко Венеције до Дубровника и копненим путем до Цариграда (The Voyage of Master Henry Astell by Venice and thence to Ragusa over land and so to Constantinople: and from thence by Moldavia, Polonia, Silesia and Germany to Hamburg)*, коју је приредио после повратка са дугог пута по Балкану који је трајао пуних пет година. Овај енглески официр је на пут кренуо почетком јуна 1585. године из енглеске луке Харич и отпловио је до Венеције, а одатле је стигао до Новиграда у Истри. Пут га је даље водио ка Задру, а одатле је преко Шибеника, Хвара, Корчуле допловио до Дубровника. Затим је копном наставио своје путовање преко Гацка и Фоче где је, како је забележио, тих месеци владала куга. У област Потарја пристигао је 17. августа исте године и у „граду који се зове Пљевља“ је преноћио.⁴ Затим је даље наставио своје путовање и 20. августа је стигао у Нови Пазар. Одатле га је пут водио даље ка Нишу и Цариграду.

Следећи енглески путописац који је посетио област Полимља и Потарја 1589. године био је Хари Кевендиш, имућни аристократа, који је био кумче енглеске краљице Елизабете. Њега су на путу до

³ V. Kostić, *Stari engleski i škotski putopisci o uslovima putovanja kroz naše zemlje*, у: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac 1989, 22.

⁴ Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 45; *Британски путописци у нашим крајевима*, каталог приредили: А. Тошић, Д. Филиповић, Н. Марковић, Београд 1996.

Цариграда, где је стигао за тада невероватних три месеца, пратили његов слуга Фокс и пријатељ Ричард Малори, трговац. Дневник о путовању преко Балкана до Цариграда водио је поменути слуга Фокс, а штампан је по његовом повратку у Енглеску под називом *Путовање господина Харија Кевендиша до и од Цариграда 1589. године* (*Mr. Harrie Cavendish his Journey to and from Constantinople 1589 by Fox, his Servant*). Фоксови записи су далеко опширнији него Остелови и садрже много критичких опаски на прилике и људе са којима је његов господар долазио у контакт приликом путовања. Кевендиш и његова пратња кренули су на пут крајем марта 1589. године из Енглеске и преко Хамбурга доспели су до Италије и даље до Дубровника, где су приспели 18. маја исте године. Даље их је пут водио преко Фоче до Манастира Милешеве где су пристигли 26. маја. Фокс је навео занимљиве податке, између осталих, да су у малој капели у оквиру манастира видели велики ковчег са моштима Светог Саве, као и његов штап опточен кристалном куглом. Аутор дневника даље наводи да је манастир био стално стециште бројних ходочасника који су долазили како би се поклонили моштима српског просветитеља и „светог патријарха“, верујући да ће им његове мошти помоћи да оздраве. Из Манастира Милешеве пут их је даље водио до Новог Пазара, али у град нису смели да уђу јер су добили вести да је „то лоповско место и да је у њему почињено много пљачки и убистава“.⁵ Ова група путника се затим преко Ниша, Пирота, Софије и Пловдива упутила ка Цариграду.

Током 17. и у 18. веку број енглеских путника који су крстарили Балканом је почео рапидно да се смањује, што се објашњава чињеницом да Османско царство у том периоду ни у политичком ни у

---

⁵ Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 49–50.

привредном смислу није више било толико интересантно за Енглеze. Затим треба узети у обзир и небезбедност путовања услед турско-аустријских сукоба и ратова, као и да је фокус њихових интересовања све више био усмерен ка Индији и Новом свету. Незаинтересованост Енглеза за Балкан можда најилустративније осликавају речи Едварда Брауна, једног од ретких енглеских путника који су посетили ту област у другој половини 17. века, који је рекао да „никакво путовање у Пољску, Угарску, или Турску не доноси користи или угледа ученом човеку“.⁶ С друге стране Самјуел Џонсон, енглески писац, средином 18. века је тврдио да Османско царство и његова прошлост не наилазе на заинтересованост било кога.⁷

Занимљиво је да се у том периоду смањеног интересовања Енглеза за балканске прилике, ипак, једна Енглескиња, леди Мери Вортли Монтегју, чији је супруг Едвардс Монтегју, иначе виговац, био посланик у Доњем дому британског парламента и амбасадор на Порти почетком 18. века, одлучила да походи Балкан и Османско царство. Своја запажања са тог путовања које је трајало током 1716. и 1717. године изнела је у књизи под називом *Писма (The Turkish Embassy Letters)*, објављеној након њене смрти. Премда није обишла просторе Старе Србије, важни су њени описи тешког положаја српског народа на Балкану. Леди Монтегју је забележила да српски сељаци тешко живе, да су потлачени и да су присиљени да напусте своје куће.

После леди Монтегју дуго времена енглески путописци нису пролазили нашим крајевима правдајући се лошим путевима и општом политичком несигурношћу. Тек крајем 18. века, тачније 1786. године,

⁶ V. Kostić, *Stari engleski i škotski putopisci o uslovima putovanja kroz naše zemlje*, 22.

⁷ V. Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860*, Beograd 2014, 64.

српске земље посетио је Савијер Лусињан, натурализовани Енглез који је по пореклу био Грк. Лусињан је иначе био велики пријатељ Доситеја Обрадовића, са којим се спријатељио приликом његовог боравка у Лондону. Иако је говорио турски језик, није ступао у контакт са локалним становништвом у крајевима кроз које је путовао. Његове информације су се искључиво односиле на географске и демографске податке о Србији и о броју турског и хришћанског становништва по варошима које је посећивао.

Приметно је да после више од једног века слабијег интересовања, током 19. и на почетку 20. века, путници из Велике Британије поново почињу масовно да долазе на просторе Балкана. Овај тренд је био у складу са званичном британском политиком која је управо Балкан сматрала и у политичком и у привредном смислу посебно важном зоном свог утицаја, нарочито што је он због свог геостратешког положаја био такође изузетно значајан и за Немачку која тих година постаје све већа британска супарница и у политичком, војном али и у економском погледу. Британски путници на Балкану у том периоду врше својеврсну културну колонизацију Балкана, односно књижевно наративно освајање тог простора које је започео Џорџ Бајрон почетком 19. столећа, како је закључила Весна Голдсворти у књизи *Измишљање Руританије*.⁸

Током целог 19. века британски путници исказивали су интересовање да посете између осталих и Стару Србију, то духовно, историјско и политичко седиште српског народа почев од средњег века. Рута њихових путовања обавезно је подразумевала и обилазак Рашке области, Полимља и Потарја. Британски путописци који тада долазе

---

⁸ V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, Beograd 2000, XIV.

на поменуте просторе били су особе хетерогених струка (писци, дипломате, официри, обавештајци), доброг имовног стања, личности које су та подручја обилазиле по задатку британске владе, али и они који су били слободни стрелци жељни авантура и разноликих изазова. Што се тиче садржине њихових дела, она је зависила између осталог од њихових интересовања, задатака који су постављени пред њих, али и од степена образованости. Пре свега су то били књижевно-путописни радови, али и озбиљне политичко-привредне анализе писане разумљивим стилем са пуно занимљивих података и запажања које су засецале и у сферу географије, етнологије, психологије, живота и исхране становништа.

Најзначајнији британски путописац који је посетио Потарје у првој половини 19. века је био Едмунд Спенсер, британски капетан и обавештајац. Он је између тридесетих и педесетих година 19. века путовао по Француској, Немачкој, Италији, Русији, Турској. Своја запажања из посете Потарју и Полимљу оставио је у књизи *Путовања по европској Турској 1850. године (Travels in European Turkey in 1850)*, која је објављена већ следеће, 1851. године. Путовања у овим областима обавио је 1850. године заједно са Димитријем Атанацковићем, аустријским конзулом, за време побуне муслиманских феудалаца против централне власти те године. Ово дело је само наизглед путопис, а суштински је озбиљна политичко-историјска студија о приликама у европским деловима Османског царства. Спенсер је указао на велику природну лепоту предела које је посетио. Тако је на пример забележио: „Током нашег путовања пролазили смо кроз долине, исто тако лијепе и плодне као и другдје у свијету, нарочито Рашку коју наводњава ријека истог имена.“ Навео је и податак да је у граду Сјеници у том тренутку живело око хиљаду

становника. Осврнуо се и на Пријепоље, које је такође посетио, истичући да се ради о малом граду који је „изграђен у романтичној долини коју наводњава ријека Лим“. Такође, боравио је и у Пљевљима (Таслици) напомињући да је то „најзначајније место“ на које је наишао и у коме је по његовој процени живело „око двије хиљаде становника, са пола туцета лијепих џамија“.⁹

Спенсер је поред драгоцених података о демографији набројаних градова оставио и занимљива запажања о тамошњим политичким приликама. Његов закључак је гласио да је у Сјеници, Пријепољу, Пљевљима наишао на „срдачан дочек тамошњих муслимана“, да је ситуација била мирна, да није наишао ни на једног побуњеника, да је становништво мирно обављало своје послове, да су стражари „лежали у караулама, држећи чибук умјесто пушке или свирајући на гуслама“. Међутим, код градских стражара је уочио да чисте старо оружје, што је могло да укаже на припрему за рат, а приметио је и повећано присуство Арнаута и каваза око кућа турских званичника.

Занимљиве податке о управној организацији Херцеговине шездесетих година 19. века оставио је Џон Арбатнот, поручник, дугогодишњи службеник британског Министарства финансија, који је на вест о походу Омер-паше Латаса против херцеговачких устаника, дошао у јесен 1861. године у Мостар и прикључио се Латасу у његовом походу. У својој књизи *Херцеговина или Омер-паша и хришћански устаници (Herzegovina or Omer Pacha and the Christian Rebels)* објављеној у Лондону 1862. године забележио је између осталог да је Херцеговина подељана на четрнаест округа или мудирлука, а да је

---

⁹ О. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka. Engleski putnici o Bosni Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo 1989, 57.

један од њих и округ Пљевља кога је чинило шеснаест села.¹⁰

Децембра 1861. године Црну Гору и Стару Херцеговину посетиле су Енглескиња Паулина Ирби и њена пријатељица Георгина Мјур Мекензи, иначе Шкотланђанка, које су затим током 1862. и 1863. обишле и Кнежевину Србију и Стару Србију.¹¹ Своје утиске и запажања са ових путовања преточиле су 1868. године у књигу *Путовања по словенским провинцијама Турске у Европи (Travels in the Slavonic Provinces of Turkey – in – Europe)*, за чије је друго издање 1877. године Виљем Гледстон написао предговор. Ирбијева је у поменутој студији употребила термин Стара Србија као подручје које је обухватало између осталих Косово и Метохију, Скопље, Нови Пазар и „све до планинских венаца Кома и Дурмитора“.¹² Занимљива је њена констатација да је овај простор у средњем веку за време владавине Немањића, односно пре 1389. године, био „најнапреднији и најлепши крај европске Србије“, а да је приликом њеног боравка био „најсиромашнији и најгоре управљани крај европске Турске“.¹³ Иначе, када је 1875. године избила Невесињска пушка, односно када је започета Велика источна криза, Ирбијева се прикључила групи угледних британских интелектуалаца и политичара, такозваних туркофоба која се супротстављала туркофилству британског премијера Бенјамина Дизраелија. Ова групација се залагала за помоћ херцеговач-

¹⁰ Исто, 171.

¹¹ I. Lukić Tipsarević, *Sećanja britanskih putnika koje su putovale po našim krajevima u 18. i 19. veku*, у: *Jugoslovensko britanski odnosi*, Београд 1988, 75; А. Раствовић, *Велика Британија и Србија 1878–1889*, 48.

¹² Г. М. Мекензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским провинцијама Турске у Европи*, Београд 2007, 188–189; С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012, 426.

¹³ Г. М. Мекензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским провинцијама Турске у Европи*, 190.

ким устанцима и Србији када је објавила рат Турској 1876. године.¹⁴

Средином 1875. године Полимље, прецизније Прибој, посетио је анонимни аутор текста *На коњу кроз Босну* објављеног у лондонском Фрејзеровом часопису новембра исте године. Наиме, анонимни путник био је члан делегације која је надгледала железничке пруге, које је у европском делу Турске градила компанија *Societe Imperiale* барона Хирша, а између осталих посетили су и деоницу пруге између Добљина и Бањалуке. Ова група је том приликом обишла између осталих и Манастир Светог Николе код Прибоја кога су назвали манастир Бања, и сам град Прибој кога су назвали „лепо село Прибој“. На чланове делегације посебан утисак је оставила прекрасна природа у долини реке Лима, при чему су се из Прибоја наредних четири сата кретали десном обалом реке.¹⁵

Такође, средином августа 1875. године у пљеваљском крају затекао се и сер Артур Еванс, један од најпознатијих британских и светских археолога који је славу стекао 1883. године када је извршио археолошка ископавања и пронашао градове Кносос и Фестос, који су припадали чувеној Минојској цивилизацији и култури на Криту. Наиме, Еванс је са својим братом Левисом током лета 1875. године обилазио Балкан пешице у циљу археолошких истраживања, управо у време када је започео устанак хришћанског, српског становништва најпре у Херцеговини који се затим проширио и на Босну. Иако је кренуо стазом свог славног претходника и узора Теодора Момзена, ово првобитно замишљено стручно истраживање добило је неочекивано политичку, а затим и литерарно-путописну димензију.¹⁶ Управо у време

---

¹⁴ D. Anderson, *The Balkan Volunteers*, London 1968, 6–7.

¹⁵ O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 77.

¹⁶ M. Ekmečić, *Predgovor*, у: A. Dz. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune*

борби код Бобова, села у околини Пљеваља, августа 1875. године, које неки истраживачи дефинишу као Бобовска буна, Еванс се задесио на том простору.¹⁷ Међутим, по налогу османских власти био је присиљен да напусти овај крај и да се преко Пљеваља упути ка Дубровнику. Занимљиво је да о овом догађају сам Еванс није оставио забелешке у две своје драгоцене књиге *Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне августа и септембра 1875 (Through Bosnia and the Herzegovina on Foot, during the Insurrection, August and September 1875, with an Historical Review of Bosnia)*, која је публикована годину касније у Лондону и у студији *Илирска писма (Illyrian Letters: a Revised Selection of Correspondence from the Illyrian Provinces: of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia, addressed to the Manchester Guardian during the Year 1877)* објављеној 1878. године, насталој на основу његових забелешки из Босне и Херцеговине и Црне Горе, где је боравио током 1877. године, одакле је као специјални извештач *Манчестер Гардијана* извештавао о току устанка. Иако је саосећао са патњама хришћана који су се побунили против турске страховладе и разноврсних зулума у Босни и Херцеговини, ипак је у овој књизи изнео гледиште да је најбоље решење за будућност његових житеља да Аустрија припоји Босну и да обнови власт Хабзбурговаца.¹⁸ Иначе, Еванс је као пасионирани археолог знао за остатке римског града у близини Пљеваља у селу Коминима који се у стручној литератури назива Муниципиум С, при чему је он и сам град Пљевља

---

augusta i septembra 1875, sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku, Sarajevo 1965, 5.

¹⁷ Детаљније о побуни у Бобову види у: В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878*, Титово Ужице 1968, 44–52; С. Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, у: *Историја Пљеваља*, Пљевља 2009, 203.

¹⁸ М. Екмеčić, *Predgovor*, у: А. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967, 7.

називао истим именом. При крају 19. века он је сакупио, стручно коментарисао и публиковао и неке епиграфске споменике са локалитета Муниципиум С.¹⁹ Некако у исто време тврдио је да је име овог античког насеља Сплонум.²⁰ Еванс се поново обрео на Балкану, у Старој Србији, у лето 1883. године када је као извештач *Манчестер Гардијана* писао о великим патњама српског народа који је био изложен терору вршеном од стране турских власти и албанских племена.²¹

Августа 1882. године Рашку област, Потарје и Полимље обишла су двојица Енглеза Хамилтон и Хејг са Оксфорда. О њиховом боравку објављен је у Блеквудовом Единбуршком часопису у фебруарском броју за 1883. годину анонимни текст под насловом *Пустоловине међу Аустријанцима у Босни (Adventures among Austrians in Bosnia)*. Њих двојица су тог лета обишли Нови Пазар, Сјеницу, Пријепоље, Пљевља, Чајниче и Горажде, а друштво им је правио извесни Матија, аустријски поданик из Београда који им је уједно био и тумач и водич. Њихов боравак поклопио се са избијањем Херцеговачког устанка, што се одразило и на руту њихових путовања и оцене које су износили. На свом путу по Босни и Херцеговини отишли су да обиђу и Пљевља која на њих нису оставила добар утисак. Град су описали као „прилично суморну“ варош која је са свих страна окружена „досадним и незанимљивим планинама“. Констатовали су да је то „још увек турски град и седиште паше“, али и да је пун аустријских војника под командом обавештајног генерал-мајора Петера Кукуља. Главни хотел у граду су описали као „прљаву крчму“, иза које се налазила мала пивница са

---

¹⁹ А. Цермановић Кузмановић, *Комини*, Београд 1998, 1.

²⁰ С. Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, 621.

²¹ А. Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1879–1912*, Београд 2015, 104–105.

баштом налик на немачке пивнице, где су се увече сакупљали аустријски официри. Аустријског команданта Кукуља су, према оценама једног од аустријских официра кога су срели, представили као „стару будалу“ који непрестано сумњичи странце да долазе у Пљевља како би подстицали побуњенике и снабдевали их оружјем.²²

Почетком 20. века број британских путописаца који су походили Полимље и Потарје није био велики. Ипак, треба издвојити Мери Дарам, угледног антрополога, особу необичног психолошког сензибилитета и доброг познаваоца балканских прилика, која се касније прославила тиме што је постала ватрени албански лобиста у британској јавности.²³ Занимљиве и објективне оцене о Србима и српским земљама оставила је у путописном делу *Кроз српске земље* (*Through the Lands of the Serb*), које је 1904. године штампано у Лондону, након њеног повратка са Балкана. Књига је доносила исцрпан приказ њених трогодишњих путовања по Србији, Црној Гори и Старој Србији између 1900. и 1903. године и оцењена је као једна од најцеловитијих студија које су у Великој Британији објављене о Србима до Првог светског рата, а можда и најбоља инострана књига о Србима у том периоду.²⁴ Нажалост после посете Албанији 1908. године, своја интересовања и симпатије потпуно је преусмерила на Албанце и од тада до смрти била је један од најупорнијих заговорника албанске независности. Објективне оцене које је изрекла о Србима у својој студији *Кроз српске земље* је напустила и од тада је непрекидно до смрти оптуживала српски народ за све недаће балканских народа и држава у међуратном периоду. Поред прве, објективне и научно

²² О. Hadziselimović, *Na vratima Istoka*, 179–180.

²³ А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005, 340–346.

²⁴ М. Е. Дарам, *Кроз српске земље*, Београд 1997, 281–336.

утемељене студије о Србима и српским земљама, до краја своје научне каријере објавила је укупно осам студија о историјским, политичким, друштвеним, културним приликама на Балкану укључујући и дело *Сарајевски злочин*, у коме је на најбруталнији начин окривила Србију и Пашића да су изазвали Први светски рат.

Као што смо истакли, Дарамова је први пут крочила на Балкан 1900. године и наредних двадесет година му се редовно враћала. Те 1900. године посетила је и Црну Гору, односно обишла Подгорицу и Цетиње. Наредне године је поново обишла Подгорицу, али и Манастир Острог, а током 1903. године је преко долине Таре посетила и Колашин, Андријевицу, Беране. После двогодишње паузе у Црну Гору се вратила на пролеће 1905, када је примљена у посету код књаза Николе Петровића, од кога је 1907. године примила и орден као знак захвалности за помоћ приликом организовања учешћа Црне Горе на изложби у Лондону исте те године. Приликом посете Црној Гори 1905. године обишла је и Никшић, Жабљак и посетила Пљевља и то у периоду одржавања народног сабора код Манастира Свете Тројице који се традиционално одржавао на црквени празник Тројичин-дан.²⁵

Иако је редовно водила дневник приликом обиласка Балкана, из којег је црпела податке за писање својих студија о том подручју и његовим народима, њен боравак у Пљевљима 1905. године није забележен у тих петнаест свезака дневника или, ако је водила забелешке, оне нису сачуване. Ипак, драгоцене антрополошке податке и своје оцене о политичким приликама у пљеваљском крају изнела је у једанаестом поглављу своје књиге *Двадесет година балканског*

---

²⁵ В. Милановић, *Пљевља прије сто година – у очима и свијести једне високообразоване и оштроумне Енглескиње*, *Гласник Завичајног музеја*, књ. 7, Пљевља 2010, 124–126.

заплета коју је објавила у Лондону 1920. године, тачно петнаест година након посете том граду. Иако је њен циљ био да Пљевља посети на велики црквени празник, како би забележила важне антрополошко-етнолошке податке о тамошњим народним и верским обичајима, боравећи у Потарју била је у прилици да осети и тадашњу политичку атмосферу, а своје опсервације о тамошњим политичким приликама прибележила је на страницама ове студије.

Дарамова напомиње да је у Пљевља, која су се приликом њене посете налазила на територији Османске царевине, стигла преко Жабљака и да је приликом доласка чула гласине о црногорском књазу који је оптужен да је одговоран за тровање свог министра правде, чија је породица живела у Пљевљима. Занимљив је њен опис вароши. Она бележи да је изглед града на њу оставио чудесан утисак. С једне стране у њему су се налазиле модерне аустријске куће са парком, касарнама и гостионицом, а у позадини на брежуљцима у белим стенама могли су се јасно уочити иницијали аустријског цара Франца Јозефа. На другој страни града била је стационирана турска војска која је била уредна и углађена, а на брду иза војске налазио се видно истакнут полумесец. Између турских и аустријских војних посада лежао је „домаћи град и базар“.²⁶ Дарамова даље истиче да је локални турски управник Сулејман-паша по пореклу био Албанац и да је своју гошћу упозорио да је Санџак са три стране окружен непријатељским земљама, апострофирајући Аустрију, Црну Гору и Србију која је свака понаособ мешетарила желећи да загосподари тим подручјем. Аустријску војску стационирану у Пљевљима је оквалификовао као непријатељску, али је процењивао да ће Аустрија своје војне трупе ускоро повући из града.

---

²⁶ M. Edith Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 126.

Навела је и његове тврдње да у Митровици и Призрену Руси подстичу проблеме односно желе да изазову побуну хришћана како би их потом узели у заштиту, а све са намером да загосподаре Балканским полуострвом.²⁷ У Пљевљима је имала прилику и да се сретне са Филипом Ђурашковићем, једним од најугледнијих представника српског народа у Потарју, који је заједно са својом породицом морао да напусти Црну Гору с обзиром на то да су дошли у сукоб са владарском династијом Петровића. Описала га је као особу која је дуго живела у Драчу и истакла да се снажно залагао за стварање независне Албаније.²⁸

Драгоцен је њен опис народног сабора у Манастиру Свете Тројице који се одржавао сваке године на Тројичин-дан. Између осталог, забележила је да се на сабору те године окупило неколико хиљада ходочасника који су у манастир, који се налази у близини Пљеваља, дошли са разних страна и то из Црне Горе, Србије, Херцеговине. Приметила је да је међу окупљенима највише било учитеља који су овај верски празник користили да би ширили „школску пропаганду“ коју је често називала великосрпском. Иако је забележила да су скоро сви окупљени били „Црногорци“ тврдила је да су они ширили и проповедали идеју о Великој Србији, што је било у складу са њеном тезом, коју је непрестано заступала од периода уочи избијања Анексионе кризе, да су српске земље односно српски народ у њима снажно задојени идејом великосрпства.

Међутим, сматрала је да окупљени народ није био наклоњен Русима, што је поткрепила тврдњом да су непосредно уочи одржавања сабора два руска званичника посетили Манастир Милешеву и тамо

---

²⁷ Исто, 127.

²⁸ Исто.

изјавили да је језик који се у том крају говори бугарски.²⁹ Пренела је и озлојеђеност архимандрита Манастира Света Тројица због понашања Русије која води рат у Манџурији, а запоставља „браћу на Балкану“. Такође, сматрала је да је, без обзира да ли се радило о присталицама или противницима династије Петровић, тамошње становништво било чврстог уверења да Црна Гора треба да предводи стварање Велике Србије.³⁰

Након посете народном сабору отишла је у правцу Полимља и обишла је Пријепоље кога је представила као „најудаљенију војну посаду Аустрије“, у коме је било стотинак хришћанских породица. У граду је живео и српски учитељ који је пропагирао стварање Велике Србије и „патриотизам“. Занимљив је податак који је изнела да на простору Санџака, од Косовске Митровице до аустријске границе, живе Словени који говоре српским језиком, од којих су велики број њих муслимани.³¹ Из Пријепоља се поново вратила у Пљевља, где је разговарала и са аустријским конзулом који је по националности Хрват и како је приметила – био је „љути антиСрбин“. Из Пљеваља је продужила ка Никшићу и даље ка Његушима.

Резимирајући своју посету Црној Гори 1905. године, изнела је прегршт политичких квалификација. Тврдила је да је у Црној Гори присутно снажно антидинастичко расположења које је подстакнуто и организовано из Србије, при чему је допуштала и могућност да су у завери против књаза Николе своје прсте умешали и Руси. Констатујући да између Николе Петровића и Петра Карађорђевића тек следи сукоб, изнела је мишљење да народ у Црној Гори и даље верује да управо

---

²⁹ Исто, 128.

³⁰ Исто, 129.

³¹ Исто, 129.

Црна Гора треба да стоји на челу Велике Србије.³² Из свега изнетог неминовно произилази закључак да се Дарамова приликом свог осврта на посету Пљевљима изнетог на страницама књиге из 1920. године најмање бавила географијом, етнологијом и антропологијом тамошњег краја и народа, а највише износила једностране политичке оцене и своје антисрпске предрасуде које је годинама уназад изграђивала. Њој се на сваком кораку привиђао баук великосрпства, опасност од стварања Велике Србије и руско мешетарање и уплив. По њој је у Полимљу и Потарју живело хришћанско становништво, при чему је упорно избегавала да их назове Србима, док је истовремено тврдила да већину становништва у Санцаку чине муслимани. И кроз ово сведочење показала је велику пристрасност и необјективност коју је генерално исказивала према Србима након 1908. године. У Црној Гори је боравила и у јесен 1912. године уочи почетка Првог балканског рата, а занимљив је податак да је, када је рат отпочео, она почела да извештава о ратним дејствима за неколико британских дневних листова попут *Манчестер Гардијана* и *Тајмса*.

Иако број британских путописаца који су посећивали подручја Потарја и Полимља није био нарочито велик, посебно у периоду између 16. и 18. века, значај њихових података о овим деловима Рашке и Старе Србије необично је важан за склапање целовитог мозаика о политичким, друштвеним, привредним приликама у овим областима, али и о њиховој географији, демографији, етнологији, како у раној модерној епохи, тако и током 19. и на почетку 20. века. Нарочито важне податке, мада су неки веома штур и информативног карактера, оставили су између осталих Едмунд Спенсер, Паулина Ирби,

---

³² Исто, 132.

Георгина Мјур Мекензи и сер Артур Еванс у 19, као и Мери Дарам на почетку 20. века.

Резиме:

Први енглески путописац који је посетио просторе Полимља и Потарја био је Хенри Остел, који је ове крајеве обишао крајем 16. века. Иако наредних деценија и векова није пуно енглеских путника обилазило ова подручја, ипак њихово интересовање није престајало, да би се почетком 19. века штавише и веома интензивирало, што је било у складу са општим трендом који је тих година и деценија владао на британском острву. Наиме, управо је крајем 18. и на почетку 19. века нагло порасла заинтересованост британске научне и културне јавности за упознавање Балкана који је до тада био скоро потпуно непознат крај европског континента. Обилазећи Потарје, Полимље, Стару Херцеговину, Рашку област, енглески путници су бележили најразноврсније податке о тамошњој географији, топонимији, етнологији, али и о политичкој ситуацији, друштвеним, економским приликама, демографији подручја за које су, због његове веома важне геостратешке позиције, одувек биле заинтересоване велике европске силе. Међу бројним путописцима који су оставили драгоцене информације о Полимљу и Потарју током 19. и 20. века издвајају се Едмунд Спенсер, Паулина Ирби, Георгина Мекензи, Артур Еванс и Мери Дарам.

Aleksandar RASTOVIC, Ph. D.

BRITISH TRAVEL WRITERS ON POLIMLJE AND POTARJE IN THE
19th AND EARLY 20th CENTURIES

SUMMARY: The first English travel writer to visit the region of Polimlje and Potarje was Henry Austell, who toured these areas at the end of the 16th century. Although not many English travellers visited these areas in the following decades or even centuries, their interest did not wain and at the beginning of the 19th century it even intensified in line with the general trend for travel and expolration that prevailed in Britian at the time. At the end of the 18th and the beginning of the 19th century the British scientific and cultural establishment became interested in getting to know the Balkans, which until then, was an almost completely unknown part of the European continent. While visiting Potarje, Polimlje, Old Herzegovina and the Raska region, English travel writers recorded the most diverse data on the local geography, toponymy, ethnology, political situation, social and economic circumstances, demography, which due to its very important geostrategic position, has always been of interest to the main European powers.

Edmund Spencer, Paulina Irby, Georgina Mackenzie, Arthur Evans and Mary Durham, stand out amongst the numerous travel writers who collated valuable information about Polimlje and Potarje in the 19th and 20th centuries.